شكۆمەندی بوونایەتی
لە ڕێڕەوی شیعراندنی هزری زماندا

هەندرێن
ستۆكهۆلم-سوید
2003 09 23

1

بنوسە، پیری دڵم ئەمری كرد
لە ئیبتداوە كە بەیتێ موناسبی دیوان..
گەدایەكی وەكو (مەحوی)، قەلەندەرێكی كورد
میسالی پادشەهی فورسە صاحێبی دیوان

بەڵام ڕەنگە پرسیار بكەین، كە باسی زمان‌و فیكر دەكەین، بەتایبەتی سەبارەت بە كورد، بۆ من بە شیعر، یان بۆ شیعری كوردیم كردە خاكی ئەم باسە؟ هەموو دەزانین كوردێكی زۆر دەڵێن، شیعر فیكر بەرهەم ناهێنێ. دیارە من دەڵێم زمان سەرچاوەكان‌و خاكی هزرو مەعریفەیە، بۆیە گەڕامەوە ماڵی شیعر. بەتایبەتی زمانی كوردی، كە بێ شیعر، ناكرێ باسی لێوە بكرێ.

هەوڵی من لەم نووسینەدا ئەوەیە: ئەو چاوگەو خاكەی كە دەبێتە بەرهەمهێنانی هزر لە كوێیە؟ چۆن دەكرێ پەیوەندییە دۆستایەتییەكانی نێوان فەلسەفەو شیعر ئاشت بكەینەوە، كە لە جیهانی نووسینی كوردیدا ئەم لێكجیا بوونەوەی فەلسەفەو شیعرە كراوە بە ئاستێكی لاسایكردنەوە؟ بۆ ئەوەی بوونی كورد یاد بكەینەوە، كە لە شیعردا جێنشین و ئاوەڵایە، كام ڕەهەندو خوێندنەوەیەك دەتوانێ زمانی شیعری ئێمە بیهزرێنێ‌و لە ئێستادا ئامادەمان بكات؟

مادام بوونی كوردی بە شیعر خۆی پیشاندەداو دەپەیڤێ، كەواتە ماڵی بوونی كورد لە سەر خاكی شیعردا ڕوخساری خۆی پیشاندەدا. بۆیە بە ئاوەڵاكردنی زمان میوانی دەبین‌و شكۆمەندی رادەگەیەنین.

كەواتە، مەحوی بە كوردی دەنووسی تا پایەكان، خواستی باڵادەستی زمان‌و بوونی خۆی/ كورد ئامادە بكات. (قەلەندەرێكی)،(كورد)، لێرەدا مەحوی بەم زمانە بە هۆش‌و ئاگایی تاكی كورد، كۆی كوردی لە جەستەی ئەم شیعرەدا دەچنێتەوە. ئەم دێرانە لە گوتنە دەرەكییەكانیدا سادەیی ڕوخسار دەنوێنن، وەلی لە وشەی دووەمدا وێنەیەكی پیریی دەخزێتە ساكاری دۆخی خوێندنەوەمان. كەچی لە هیكرا (پیری دڵم)وامان لێدەكا "پیرانە" بفكرین. لێ شێوەی پیری و كەنەفتی جەستە و دۆشدامانی ڕۆحی ئەو ناگەیەنی، بەڵكە ناوەكیەكی خەمڵیوی فرەژاوی زمانی شاعیرمان دەنوێنێ. بەر لەم ساتەی كە ئێمە دەمانەوێ باسی جیاوازی بكەین، ئەو شاعیرە "قەلەندەرە" دیدی "جیاوازی" بەرانبەر "ئەویتر"، كە "پادشەهی فورسە" ڕادەگەینێ. دواجار "دیوان"ەكەی ڕەهەندی هەبوونی ئەم "جیاوازیە"، كە بوونایەتی خودە بەرجەستە دەكاتەوە.

لێرەدا، تێڕامانی مەحوی بە "دیوان"ەكەی دەتەقێتەوە، كە دەبێ وەك ئاماژەیەكی بوون یان گوتاری "جیاواز"ی ناسنامە قبووڵی بكەین‌و بیخوێنینەوە. گوتنی "دیوان" میوانی ئەم ماڵەمان دەكا، كە ماڵی جیاوازی كوردە. ئەم "ماڵە" ڕوخسارە ناوەكیەكەی تری ئاڕاستەكانی پەیامی شیعرەكەیە، كە ئێمە لەگەڵ خۆیدا دەبات، بە واتایەكی تر، ڕامانێكی ئاگایمان تێدا دەبزوێنێ، نەك هەست كردنێكی ڕاگوزەری. ئەفراندنی ئەم "جیاوازی"یە لە ئاستی

"دیوان"دا، دوای بەرانبەر "پادشەهی فورس" بە دانانی بوونایەتی "صاحیبی دیوان"، کتوپڕ ئاگاییمان دەتەنێتەوە و گوتاری ئەم "جیاوازی"یە رادەگەینێ. ئەم پێویستێتی بوونی "جیاوازی"یە یەکێکە لە مەرامو ویستەکانی جەوهەری بوونێتیەکی دیاریکراو، تاوەکو زمانی کوردی لە ئاگایی خۆی بئاخڤێ. ئەو کاتەی بوونایەتی جیاوازی "قەلەندەرێکی کورد "، کە لای مەحوی رەنگە دەستەواییەك بێ بۆ ناسینەوەو هاوێرکردنی بوونی کورد بەرانبەر "ئەویتر"، خۆی ئاوەڵا کردو راگەیاند، وێجا ئێمە لەسەر خاکێکی تایبەتوماڵێکی جیاواز رووبەڕووی دیمانەی کوردی دەبینیەوە. دواجار هزری کوردی لە ئاستێکی باڵاکردوودا رودەچێتە ناو پرسیاری ئامادە بوونمان لەو جیهانەدا. بەمەش ئاگایی بیر دەئافرێنێ. ئەوەتا مەحوی دواجار کە بووە (صاحێبی دیوان)، ئەو کات ئەم (قەلەندەر)ە هزری خۆی و شکۆمەندی زمانەکەی لەم چوار دێرەدا بەرجەستە دەکاتەوە، کە چڕترین ئاستی بەکارهێنانی زمانی کوردییە لە پرۆسەی ئاوەڵابوونیدا، با گوێ بگرین:

هەر گفتوگۆمە، کەچی هەر ئەڵێمو تێ ناگەم

هەر جوستو جۆمە، کەچی هەر ئەڕۆمو پێ ناگەم

چاوم رواو گۆشەی ئەو ئەبرووەم نەدی

دڵ بوو بە بەحری عولومو لە ئەلفو بێ ناگەم

لێرەدا گومانی مەحوی، گومانی بوونی خۆی نییە، وەك بوونێکی کوردی، بەڵکو گومانی سنوورەکانو پانتاییەکانی زانینو هزرە. بەمە دەبینین (قەلەندەرێکی) کورد بەر لە سەد ساڵ زیاتر، گومانەکانی ئەم هەبوونە پرسیارچنە لە جەستەی چامەکەیدا بەرجەستە دەکاتەوە. دواجار بۆ کردنەوەی ئاسۆییەکانو پرسیار کردین لە زمانی کوردیو تامکردنی ئاستەکانی، دەبێ ئاماژە بە بوونی نالی بکەین. تا بزانین لەم ماڵی کوردییەدا چۆن مەسەلەی هزرو گرنکی تێڕامان لە زمانی نووسین بەرجەستە کراوەتەوە.

2

با نالی بخوێنینەوە تا بزانین چۆن باسی زمانی کوردی دەکا:

تەبعی شەککەر باری من کوردی ئەگەر ئینشا دەکا

ئیمتحانی خۆیە مەقصودی لە (عمدا) وا دەکا

دواتر نالی بەرزتر زمان دەدوێنێ و ئاوەڵای داکاتەوە:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە

هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا

دواجار شاعیر تێگەیشتنی خۆی لە شیعراندندا لە دوو دێردا چڕ دەکاتەوە.:

نالی، نیەتی سیحری بەیان، حیکمەتی شیعرە

ئەمما نیەتی قووەتی دل، قووەتی ئینشا

نالی هەوڵیداوە ماناو هزرو بەرهەم بێنێ، نەك لاساییو لاواندانەوەو وشەی جوانو.. تاد، کە ئەمڕۆ شیعری کوردیو خوێنەری کوردی دەیکەن. نالی گومانی لە هەژاری زمانی کوردی نییە، بۆیە بەرزە فڕ نییە، چونکە بۆ نالی خودی زانیاری، زمانی کوردییە. ویستی نالی جێنشین کردنی ئارامی بوونایەتی کوردییە لە جەستەی زمانی کوردیدا. ئەم جەستەیەش جۆرە "جیاوازی"یە کە ئەو تیادا دەژیو وایلێدەکا بیربکاتەوە.

لە جەم نالی لە کۆپلەی یەکەمدا قزگەی ئەم پێویستایەتی بیرکرنەوە بە زمانی کوردی کردارەکەی خۆی رادەگەینێ. بە پێچەوانەی خوێندنەوەی خەمخۆرانی مەلا عەبدولکەریمی مودەرس و فاتح و محەمەدی مەلا کەریم،

هەڵبژاردنی زمانی کوردی لای نالی ناچاری نییە، کە بەس ئەم زمانە دەزانێ، بەڵکە ئەوە هەڵبژاردنێکی "مەقصودە"، وەك خودی نالی لە دێری دووەمدا بە ئاماژەی خودی زمان وریامان دەکاتەوە. گوێگرتن لە زمان لە زرینگانەوی وشەکانو داوەتەکانی روخساری "شەککەر باری" خود، ویستی نووسینو گوتن دەکاتە کردەی بیرکردنەوە لە بوونایەتی نالی. ئاپۆڕەی وشەکان لە کۆپلەی یەکەمدا زایەڵەی سەرهەڵدانی راگەیاندنی ماهیەتی ماناو ئامادەبوونی هەبوونایەتی بەرجەستە دەکاتەوە. گەلۆ ئەم کۆتایی هێنانانە بە کردەی "وا دەکا"، چیمان پێ دەڵێ؟ ئاخۆ ئەم "وا دەکا"یە کرداریکی بەردەوامی سرك و بزواوی لە خۆڕا بێ، یان تاقیکردنەوەیەکی پێشینەی ناخی کەسێکی بە ئاگای کوردی؟ چرپەی شیعرەکە بە "تەبعیکی شەککەر” و کلیلی کۆتایی بە کردەیەکی ئامادە بوونی "وا دەکا" ئاسۆیەك لە زمانی کوردی ئاوەڵا دەکاتەوە.

کۆپلەی دووەمی شیعرەکە، کە دەبێ وەك بزوانێکی چرر و یەکگرتوو سەرنجی بدەین، جەخت لەسەر راستی واتا یان هزراندن دەکاتەوە. کە ئاگایی هەبوونی بوونایەتی، ویستی هزرە دەبێتە جولانی کردەو فراژانی جیاوازی گوتاری خود لە بەرانبەر جیاوازی ئەویتردا.

هاوکات نالی لەوێوە بە راگەیاندنی ئەوەی کە شیعر هەڵگری بوونایەتی ئەوە، یان شیعر بە خۆی خاکی واتایە، بەوە بەهایەکی راستینە وەك بەهای بوونایەتی دەبەخشێتە شیعر، کە ئەمڕۆ نووسەرە تازەکانمان زمانی کوردیان بە کردارو ئاوەڵناو ئامرازاندنی زمان چەکدار کردووە. کەچی نالی ئەم هزراندنەی شیعر یان داوا کردنەی واتا، لە ناخی کات دەنووسێتەوە. بەمەش کاتی بیرکردنەوەی کوردی واتادار دەکات. لێرەوە نالی جەوهەر و کانگای واتاکانی دیاریکردنی واتای شیعرە، نەك رێگەیەك بۆگـەرانەوی نۆستالگیا لە بوونی کوردیدا.

ئەوەتا واتا لە کۆپلەی سێیەمدا رەهەندیکی "پیرۆز" وەردەگرێ. لێرەدا پیرۆزییەکەی نالی پیرۆزییەکی "حیکمەت"انەی شیعرییە، نەك ئایینی. نالی لە کردەی بزوانی ئەم دوو دێرەدا، کە لە ئیجازیەتی بیرکردنەوەی خودی زمانی نالی دەچێ، دیمەنێکی سەرابییانە دەخاتە ناو زەینمان، کە نەشوەو چەشەیەکی "پیرۆزانە"بە یادەوەری بوونمان دەبەخشێ . ئەوەی جوانیشە لەم دوو دێرەدا، شیعراندنی سەرچاوەی بیرۆکە ئاینیەکەیە، شکۆدارکردنی توانستی گـەمەکانی شیعرە. وەلی لە کردەی شیعراندنەکەدا رەهەندەکە دەبێتە سیحریەتی واتای شیعری و هێزی دڵ. ئەم هێزی دڵە، مالی حیکمەتی شیعرە. بۆیە (سیحریەتی بەیان) پیرۆزیەتی بوونمان دەنوێنێ. گەر واتای بوونو بوونی واتا نەبووایە، ئایین چ پێویستییەکی بە پیرۆزی دەبوو؟

لێرەدا گوماناکان لە هزراندنی شیعر و جوداکردنەوەی پەیوەندی دۆستانەی هزرو شیعر بەردەوامی ئەم گفتوگۆیەیە لە نێوان جیاوازییەکاندا، کە هەر ئەمەشە واملێدەکا لەگەڵ نووسیندا فراوانتر بپەیڤم.

هەڵبەت لە رۆژئاوادا، کە سەرچاوەی ئەم گومان کردنو گومانبڕکردنەی ئەم بیرۆکەن، کە هەر لە ئەفلاتونەوە تا دەگاتە ئەمڕۆ، ماوەیەك شیعریان لە فیکر دوورخستۆتەوەو ماوەیەکیش نزیك.

ئەمەش کێشەی ئەو روانگـە هزریانای ئەوروپا بووە سەبارەت بە تیروانین لە نیوان ئەقڵو هەستدا، کە ئەمەی کردۆتە پرسیاریکی بی ئاکام لە لای ئیمەدا. بەکورتی کێشەکە ئەوەیە: فەیلەسوفێکی وەك پلاتۆن پێی وایە شیعر لاسایی فەنتازییەو جوانی بەرهەمدینی، بۆیە زانین بە مێشك نادات.

بەڵام من پێم وایە شیعر بۆ فەلسەفە دەچرپێنێو فەلسەفەش لەسەر ئەم چرپەیە بەردەوام دەبێ، یان راڤەی دەکا. وەلی بە تێگەیشتنی ئیمە بۆ میژوو، زەمەنی شیعر بەر لە لە دایکبوونی هزر و فەلسەفە و ئایینەکان بووە. شیعر بەر لەوەی لە مالی فەلسەفە بکریت، بە چرپە فەلسەفییەکانی و بە چڕکردنەوەی ئاوازەکانی خۆی لەناو ئاماژەی شتەکانی گـەردوون دەکردە زایەلە و هەبوونی بەرجەستە دەکردەوە. بۆیە شیعر هەمیشە خاکیکە بۆ فەلسەفە، تاکو کەرەسە خاوەکانیو وزەکەی لێوەربگرێ هاوکات ئەو پرسیارانەی کە فەلسەفە پێیانەوە سەرقاڵە، بوون، خوا، ئیتیك،

مەرگ، راستی...تاد، هەمیشە جۆریك لە مانا و رەهەندی شیعرییەتی دەنوینن. لەم رونگـەوا رەوا نییە ئەم دۆستایەتیە دێرینەیەی نیوان شیعرو فەلسەفە فەرامۆش بکەین.

بە گومانکردنی شیعر لەوەی کە هزر بەرهەم ناهێنێ، لای نیتشە وێڕای شیعریەتی خۆی، دەبێتە کێشەی (راستی)و نەتوانینی لە تێکشکاندنی نەریتەکانو پرنسیپە چەقیوەکان، یان بە واتای نیتشەیی شیعر ناتوانێ (هەڵسەنگاوەکان هەڵسەنگێنێتەوە). بەکورتی ئەوەبوو سەبارەت بە شیعرو مەسەلەی فیکر.

4

بەڵام ئەوەی کە تائێستاش لە دنیای فەلسەفەدا قسەی لەسەر دەکرێ، فیکری مارتین هایدگەرە، کە بەگشتی خودی هایدگەرو ئەوانەی کە قسەشی لەسەر دەکەن بە (وەچەرخانەوە- تێهەڵچوونەوە) ناوی دەبەن. بۆیە دەخوازێ کەمێك زیاتر لەسەر هایدگەر بوەستین.

هایدگەر بەپێچەوانەی دەسەڵاتی فەلسەفەی ئەنالیتیك، یان لۆژیکی، دەتوانین بڵێین بوون، زمانو شیعر وەك جومگەی بوون دەکاتە خاکی فەلسەفە. هەر هەموو کتێبەکانی هایدگەر هەر لە کتێبە دوو بەرگییە ناسراوەکەی (بوونو کات)ەوە تا (نامەیەك لەمەڕ هومانیزم)، بەناو پەیوەندییە روحییەکانی بوونو زمانو شیعر قووڵ دەبێتەوە.

هایدگەر سێ شاعیری ئەڵمانی دەکاتە خاکی قسەکردنی لەسەر بوونو هەبوون، ئەمانیش: هۆڵدرلین، تراکلو ریلکا بوون . بەکورتی بە خوێندنەوەکانی شیعری ئەمانە هایدگەر رادەگەیەنی: بەتایبەتی سەبارەت بە هۆڵدرلین کە یادەوەری زمانو فیکرو بوونی ئەڵمانییە.

بیرکردنەوەی هایدگەرو شێوە شیعریانەی زمانیو بەرزکردنەوەی شیعر، وای لە فەیلەسوفەکانی لۆژیك–ئەنالیتك کرد بڵێین، فیکری هایدگەر هیچ شتێکی زیادی نەخستۆتە سەر فەلسەفە. بەڵام وەڵامی هایدگەر تەنیا ئەوەبوو بڵێ: (فەیلەسوفی گەورە لە شاعیر نزیك دەبێتەوە).

بەهەرحاڵ، مەسەلەی سەرەکی هایدگەر، کێشەی (ئەمدیو) بوو، کە پێی وابوو، کە سەرەتایە. یان بەکورتی: ئەو پەنهانییەیە کە فیکر چیتر ناتوانێ بیری لێ بکاتەوە، یان فەرامۆشی کردووە. "ئەمدیو" لای هایدگەر کێشەی "یادەوەرییە"، کە هزر دەستبەرداری بووە. ئەوەی کە "یادەوەری" زیندوو دەکاتەوەو ئامادەی دەکا لە جەستەی بوونایەتی ئەوە شیعرە، کە لای هایدگەر هۆلدرلینی شاعیرە کە هەڵگری یادەوەریی ئەڵمانیە.

ئەم یادەوەرییە لەناو رۆحی زماندا جێنشینە، یان "ماڵی بوونە". دواجار، ئەم روانگەی زمان، بوون، شیعر... دەبێتە چەقی بیرکردنەوەی هایدگەر، کە تا چوونی بۆ ماڵی مەرگ، ساڵی 1975، کتێب لە دوای کتێبی لەسەر نووسی، هەروەك بیەوێت بە ئاپۆرەی وشەکانو کتێبەکانی ماڵێك بە ویستی خۆی بۆ ئەم "بوونایەتی"ە هەڵچنێ. لە راستیدا ئەم داڕشتنە: "زمان ماڵی بوونە"، بۆ خوێنەرانی ئەم سەردەمەی فەلسەفە، داڕشتنیکی وروژێنەرانە و نیگەرانکار بوو. ئەمەش وایکرد هزرڤانو نووسەران چەندان خویندنەوە و رافەی جیاواز بەرهەم بینین.

بەلام خودی هایدگەر بە نووسینە زمان شیعرییەکانی هەوڵیدا ئەم وروژان و نیگەرانییەمان بۆ بکات بە تەرزێك، رەهەندێك لە بیرکردنەوە (هزراندن)، گرینگی زمان لای هایدگەر لە کردەی بەناو کردنی "شتەکان" بەرجەستە دەبیتەوە. واتا ئەوە زمانە کە ناو بەخشی خوا، مرۆڤو دیاردەکانی ژیانە.

هایدگەر لە وتاری " E WAY TO LANGUAGETH: بەمجۆرە زمان شیدەکاتەوە: Urdichtning_دا زمانی پەتی، کە زمانی قسە کردنە. دواتر لە بەردەوامبوونی Ursprache_ زمانی هۆنراوە، کە زایەڵەی بەدەنگییە، ئەم دەربڕینەدا بەمجۆرا جەخت لەسار زمان دەکا: "ئاخاوتنی زمان، دەربڕین نییە، بەڵکو لە خودی خۆیدا راستییەکە. ئەمەش مانای ئەوە نیە کە ئێمە نکۆڵی لەوە دەکەین کە زمان موڵکی مرۆڤ نییە. زمان قسە دەکا تاوەکو کۆی خود کۆبکاتەوەو بوون زایەڵەی هەبێ."

بەڵام هایدگەر ئەم تێڕوانینەی ئاوەڵاتر دەکاتەوە: "بوونی مرۆڤ، هەبوونی مێژووە. وەك كات یەك واتایان هەیە. بوونایەتیو مێژوو هاوتای یەكن. واتا كە گفتوگۆ روودەدا و دێتە ئاراوە ئەوە خوایەكانیش دێنەگۆ، بەمە جیهانیك سەرهەڵدەدا."

لەم روانگەی هایدگەرەوە قەدەری بوونی مرۆڤ بە بوونو نەبوونی زمان گرێدراوە. پەیدابوونی ئادەمیزاد دەگەڕێتەوە بۆ ویستی قسەكردنی مرۆڤ و كردەی بیركردنەوەی. لێرەدا خوایەكان بەر، یان دوای مرۆڤ ئاخڤیون، جەوهەری زمان ناگۆڕن. ئەوەی كە گرینگە، فۆرم گرتنی جیهانە لە قسە كردنی زماندا. ئەو دەمەی زمان بە جولە كەوت هاودەم بینایی ئێمە، یان چاوی بوون بە دیمانەی جیهانێك شكۆمەند دەبی. ئیتر لەوێشەوە مێژوو و كات سەرەتاگەی نەبوون بەجێدێڵێن و رۆشنایی رووگەی ئاراستەیەكو ئاسۆیەك بەدیارد دەكەوی.

لێرەوە هزری هایدگەر خاكێكی تایبەت بۆ جیهانی فەلسەفەی داهاتوو بەرهەمدێنێ. یەكێك لەو هزرڤانانەی كە بەردەوامیەت بەم هزرە دەدا و ئاسۆیەكی تری پێدەبەخشێ، ژاك دێریدای فەڕەنسیە، كە لە خەمڵینی دیكۆنسترەكشنەكەی- بنەما شكپنی دەنگ ناسراوە.

5

لێرەدا حەز دەكەم كەمێك بگەڕێینەوە لای دێریدا. دێریدا لە كتێبی (دەنگو دیاردەكان)و (نووسینو جیاوازی) و (گـراماتۆلۆگـی)دا، باسی ئاماژەی جیاوازیەكانی زمان دەكا. لەوێدا دێریدا جەخت لەسەر رۆڵی دەنگ دەكا وەك ماناهەڵگرێك، بۆئەوە دەگەڕێتەوە بۆ پلاتۆن و تا ئێستا. دیریدا دەگـەریتەوە لای ئەرستۆ كە پێمان دەڵێ، وشەی گوتراو سومبوولی مێشكەو وشەی نووسراویش سومبلە بۆ وشەی نووسراو.

بەپێی راڤەی دێریدا ئامادەیی بیرۆكە لە شتدا خۆی دەبینێتەوە، لای دێكارت لە سوبێكتی ئامادە لەگەڵ خۆیداو لە دیاردەناسیدا، لە بینیندا دەبینرێ. لە ئەنجامدا لە روانگەی دێریداوە گوتن دەبێتە زمانێكی تەواو، هاوكاتیش نووسین دەبێتە دامەزراندن یان ناسنامەی زمان.

بۆیە زمان گەر هەر قسەكردن بێ، ئەوە هێشتا نەگەیشتۆتە ئاستی خەمڵێن. لیرەوە پێویستە زمانی كوردی كە نووسینی كوردیو دیدی كوردی تیایدا زیندانی كردووە ئازاد بكرێ.

تاوەكو ئەو زمانە كوردییە بتوانێ بە مەبەستەكانی بگاتو ئەو دەستەواژەو مانایانە بەرهەم بێنێ، كە خاوەنی خۆی بێت. دواجاریش بتوانێ رەوتی خۆی رێكبخاتو لە نووسینو قسەكردنیدا. لەوەدا مەبەستم ئەوەیە كە زمانی كوردی لە مانا بەربەستكراوەكانی رزگار بێت.دواجار بتوانێ بە كراوەیی دیاردەو پرسیارەكانو بوونی خۆی، واتا كوردی-بەرجەستە بكاتەوە، كە ئێمە بە لاوازی دەیبینین.

مەبەست لێرەدا دەستەواژەو وشە یەك لە دوا یەكەكانی زمانی كوردی، كە زمان خۆی زنجیرەیەكە لە بزوانی وشەكان، ماناگەلی خۆی بنوێنن، نەك دوو مانایی یان تاكە مانایەك كە ئێمە بەوە دامانپلۆسیوەو وەك شتێكی تەقلیدی ئاراستەی دەكەین.

رەنگە كارێكی بێ سوود نەبێ گەر بڵێین زمانی كوردی لە رێگای قوتابخانەو رێچكەكانی ئەدەبیو ئایدۆلۆژی خواستراودا لە ئەورووپا، جۆرێك روانگەی گشتگیری وەرگرتووە، كە ئەمەش بیرۆكەی، مۆدێرنیتە و مۆدیرنیزمە. چونكە مۆدێرنیتی، هەر لە دێكارتەوە تا هێگل لە جەختكردنەوەی دوا پلەی ئاگاییدا، كە سوبێكتی، منی قسەكەر، خۆی بە چەقی بیركردنەوەو كردار تەماشا كردووە. دواجار ئەو سوبێكتە بەئاگایە خۆی وا دەبینێ كە وەك تێڕامانكارێك لە گشتدا: لە سروشت، مێژووو ئۆبیكتەكان . ئەو بوونەوەرە بەئاگایە بەرهەمی پرۆژەكانی مۆدێرنیزمە.

لێرەوە كاری ئێمە لەگەڵ زمان، كاركردنێكە لە ناو خودی زمانی كوردی، واتا كار لەگەڵ ئەو ئاگایەی كوردی بكەین، كە ئەم زمانەی بە روانگەی گشتگیرییەی شەپۆلە پەرێوەكانی مۆدێرنیزم گەمارۆ دراوە، نەك بەشداركراوە. رزگاركردنی ئەو زمانە تەنیا ئاوەڵاكردنی ئەو هەمە رەهەندانەیە كە داپۆشراون، یان دەمبەست كراون.

کێشەی ئێمە بەهۆی ئەم داب‌و نەریت‌و ئایین‌و سیاسییەی کورد لە زمانەکەیدا تێکەڵی کردووە ، یەکێك لە ئاکامەکانی، بە سادە کردنەوەی دەستەواژەکانی زمانە. بەجۆرێك پەیڤ گەلێکت هەیە لە زمانی کوردیدا، گەر تۆ لە بەکارهێنانیدا، بۆ مانای تر جیاوازیشت بەکارهێنابێ، کەچی لەگەڵ دابڕانی ئەو نووسینە لە دەمی تۆ یان لە قەڵەمی تۆ ئەوە بۆ ئەم دیدە باوە دادەپلۆسرێ، کە بونیاتنراوەو ئامادەکراوە لە تەماشاکردنی زماندا. بەوە زمانی ئێمە لە بزوان‌و رەنگاوڕەنگی ماناو ئاسۆیەکانی لغاو دەکرێ. بۆ نمونە، وشەگەلێکی وەك: قوربانی، شۆڕشگێڕ، سیاسی، سیاسەت، حزب، ئەخلاق‌و... تا دەگاتە وشە حەرامکراوەکانی سێکسی‌و ئارەزووەکان‌و..تاد. هەموویان مانای حازرکراویان بەسەردا سەپێنراوە، رەهەندێکی تر بۆ ئەم وشەگەلە مەحاڵە.. بەڵام لە راستیدا هەموو وشەیەك لە زماندا دەمانباتە ناو وشەیەکی تر لە رەوتی بەکارهێناندا، بێ ئەوەی ئەم وشانە بە مانایەك، یان کۆتاییەکی تایبەت کۆتاییان بێت.

لێرەوە من پێم وایە، وەك جۆرێك لە خوێندنەوە، ئەو ئەقڵ‌و ئاگایی، یان ئەو بیرکردنەوە باڵادەستەی کە زمانی کوردی خستۆتە ژێر رکێفی خۆی دوو ئاراستەن:

یەکەمییان: باڵادەستی ئەقڵی دەرەکی. نەك هەرسێ زمان: عەرەب‌و فارسی‌و تورکی، بەڵکە زمانی رۆژئاواییش، بەڵام سێ زمانی باڵادەست کە بەهۆی گوتاری داگیرکەرانەی کە لە ناو خودی ئەم زمانانەدا ئیش دەکا، ئەم باڵادەستیەی زمانی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکییە، توانیویەتی پێکهاتە تایبەتییەکانی زمانی کوردی تێکبشکێنێ. مەرامی ئەو ئەقڵەی ئەم سێ زمانە بە گوتارەکانی ئەم زمانە توانیویەتی زمانی کوردی تووشی رق لە خۆبوونەوە بکات. ئەم رق لە خۆبوونەوەیە، لە زمانی جیاجیای قسەکەری کوردی دەبینرێ: لە ئیسلامی سیاسی کوردی، چەپی سیاسی کورد، بە ناو ناسیۆنالیستی کوردی، کە قسەکەری ئەم زمانەیە. ئێمە دەبینین چۆن ئیسلامی سیاسی کوردی زمانی کوردی بە ئاسانی‌و ئیفلیجی بەکاردێنێ بۆ پەیامەکانی ئیسلام، کە خۆی لە راستیدا پەیامی بالادەستی زمانی عەرەبییە..تاد.دە سەرنجی چەپی کوردی بدەن، چۆن هەموو رۆژێ قسە لەسەر ئەوە دەکا زمانی کوردی ئامرازەو بە رێککەوت تووشی قسەکردن بووە بەم زمانە. مێدیای چەپ‌و قسەکەری چەپ، گەر دادگای زمان هەبێ دەبێ سزا بدرێن. ئەمانە بە گـشتی رۆحی زمانی کوردیان بە ئاواز و سیستەمی عەرەبی‌و فارسی‌و تورکی یفلیج کردووە و زمان لە ئاستیکی کلۆلی ئایدۆلۆژیەکی هەناسە تەنگ کورتدەکەنەوە.

جا بە ناو ناسیۆنالیستی کورد، کە قەت بەرنامەی کولتوری نەبووە، هەمیشە زمانی بردۆتە ئاستی سیاسەتی پەیامی حزبەکەی.

خالی دووەمیان: رۆشنبیر لەژێر کاریگەری گوتاری زمانی ئەویتر هەمیشە زمانەکەی سووك دەبینێ. کە ئەمەش خۆی باڵادەستی زمانی ئەویترە کە ئاگایی داگیرکردووە.

گروپێك لە رۆشنبیری خۆشداکەنەی رووکەشی کوردی هەن، ئەوانە زمانی کوردییان کردۆتە بکەرو کردارو ئاوەڵناوو گەردانەی زمانەوانی. ئەو گروپە بە نووسینەکانیان وێنەیەکی ئاسۆیی‌و فۆرمی سادەپۆشیان داوە بە زمانی کوردی. قسەی ئەمانە هەمیشە دوپاتەی جۆرێکە لەمانە: زمان نازانێ، پاراو نییە ...تاد، ئەمەیە جەوهەری زمانی ئەو رۆشنبیرە رووکەش‌و بێ رۆشنبیریە. ئەو زمانی رۆشنبیرییەی تر، کە زمانی رۆژئاوایە. هەر لە سوریالی‌و سیمبولیزم، سۆسیالیستی ریالیستییە بگرە تا دەگاتە بونیاتگەری (ستروکتوالیزم)و.. تاد، هەر هەمووی بەجۆری جیاواز، بەم جۆرەی کە کاریان لەسەر کراوەو باسکراون، بوونەتە هۆی سووککردنی زمانی کوردی‌و توانایەکانی. چونکە ئەو جۆرە بیرۆکەو رەوتە فەلسەفیانە، لە گواستنەوەیان بۆ زمانی کوردی، سەرنج نەدراوە لە بونیات‌و کونتێکستی ئەو دیاردەی هزریانە. هەریەکەو لەو چەمکانە بە کەسایەتی ئەم زمانەی کوردییە ناخوینرینەوە و زمانی کوردی ئامادە نییە لە بەشداری کردین و لە رافە کردنیکی کوردیانەی خۆی.

تا ئیستا ئێمە لە پانتایی نووسینی کوردیدا بیرمان نەکردۆتەوە: بۆ سوریالیزم، لە فەڕەنساو لە زمانی فەڕەنسی بەرهەم دێ؟ بۆ سیمۆلۆژی لەناو زمانی فەڕەنسی؟ بۆ فتوریزم لە ئیتالی..تاد. بۆ ستروکتوالیزم لە فەڕەنسی بەرهەم دێ؟ ئەمانە خۆیان باسێکی تایبەتن.

مەسەلەکە ئەوەیە چۆن زمانی کوردی، چۆن ئاگایی کوردی بێ ئاگا خۆی وێران دەکا؟. چۆن زمانی کوردی دەخاتە ژێر باڵادەستی زمانی ئەویتر و زمانی ئێمە سەقەت دەکا؟

لێرەدا زمان لە ناسینی واژە پلەو مانایەکدا بەرتەسك ناکرێتەوە، بەڵکو زمان جەختکردنەوەو ئاوەڵاکردنی خەیاڵو رۆشنایی‌و شەپۆلەکانی بوونی مرۆڤە. بۆیە خودی ئەم کردەیەی زمان رزگارکردنی مرۆڤە لە دیلییەتی‌و نیگەرانییەکانی ئەم جولەو بێدەنگەی ناخی بوونی مرۆڤ. بەمجۆرە زمان لە کردە بەرفراوانەکەیدا دەتوانێ زانین بەرهەم بێنێ.

7

لێرەدا کە   لەمێژ نییە، خەمخۆرێکی زمانی کوردی، کە زمانی کوردی بە نیگەرانی بەجێهێشت، ئەویش شوکور مستەفا بوو. بۆیە حەز دەکەم، ئاماژە بە وتەیەکی ئەو جوامێرە بکەم، کە لە وتارە جوانەکەیدا بە ناوی (سەرچاوەکانی بیروباوەڕی کوردەواری -بەشی هەوتەم)، باسی دەکا، کە لە (گۆڤاری رامان)دا لە چەند بەشدا بڵاوکراوەتەوە.

شوکور جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە چۆن داگیرکردنی زمان، کاریگەری باڵادەستەکان، تەمو مژ دەخەنە ناو ئاگایی کوردی، کە من تازە ئاماژەم پێکرد. شوکور مستەفا دەڵێ: (وتووێژو لێوەکوڵینی زۆرو زەوەندی ئەم ساڵانەی دوایی لە هەردوو سەنگەری ئایینی‌و لاییکی (عیلمانی) را لە کوردستانی نیوچە ئازاددا، دەبنەڕەتدا پەیوەندییان بە قووڵی لێل سەرکەوتن‌و سەرنەکەوتنی چالاکییە کردەیی‌و شۆڕشگێرەکانی هەس. پاشی وەی رژێمی ئابووری کۆمەڵەکیی ئیمپراتۆریی عوسمانین‌و هەروەك هەرچییەکمان وەك پاشماوە لە سونێتی‌و شافعێتی‌و عەلەویەتی‌و یەزیدیەکی‌وهتد.. بۆ ماگسەوە تائێستا لە رووی بنیاتی کۆمەڵایەتی–ئابووریەوە لە مانای نەگەیشتوین‌و هەر وەو ئەندازەیەش لەمەڕ ئەو هەڵوێستی دووفاق‌و تاقوو جووتانەی کە لە چەندین تێڕوانینی جودا جودا کەوتوونەتەوە، بایی پێویستیان فڕ سەر لێ دەرناکەین..)).

لە راستیدا شوکور بە کارەکانی خۆی زمانی کوردی بۆ بەها و هیزەکانی خۆی گـەراندەوە.

کارەکانی شوکور توانی زمانی کوردی بکاتە ماڵی بوونی کورد. بەمەش فیکر، جوانی، زانیاری.. تاد، لەم ماڵی زمانی کوردییەدا بەرجەستە دەبێتەوە. هاوکات ناکرێ مەسعود محەمەد وا فەرامۆش بکرێ. ئەمڕۆ تەواوی مێدیاو قسەکەری کورد، بڕیاردەرانی زمانی کوردی، لە کتێبە کەڵەکەکراوەکانی مەسعود لەسەر زمان‌و فیکرو روحی کوردی، بێ ئاگان.

لەم ماوەیە دیالۆگێکی شوکور مستەفاو مەسعودم خوێندەوە،"مەسعود محەمەد-ی زانا لە گـەشتیکی فەلسەفە و سیاسەت و زماندا". شوکور مستەفا پرسیارەکانی لەسەر زمانی کوردی ئاراستەی مەسعود دەکا، کە دواجار شوکور کە مەسعود محەمەد بەجێیدێڵێ ئەویش وەك ئەنکیدۆ، بە رێگەی سەفەری مەرگ بەدوای برادەرەکەی، مەسعودی گلگامش سەرهەڵدەگرێ.

مەسعود لەم دیالۆگەدا هایدگەر ئاسا قسە دەکا، بێ ئەوەی گوێشی بە هایدگەر بدات، یان ئاگای لێ بێت. مەسعود لەم دیالۆگەدا دەڵێ: ((زمانی یەکگرتووی قەومێك شێوەی ئەدەب‌و زانست‌و هونەریەتی، نەك ئاخاوتنی بازاڕی‌و عەشیرەتی..تاد)).

دواتر کراوەتر دەڵێ: ((زمان بەشێکە لە مرۆڤ خۆی. زمان، کارگوزاری هۆشە نەك خاڵقی هۆشە. هۆشیش هەستیاری شتی ئاشکراو دۆزینەوەی نهێنیانە..)) مەسعود ئەم دیدە چڕتر دەکاتەوەو دەڵێ: ((زمان ژێرخان‌و ژوورخانی کۆمەڵە چونکە مرۆڤ خۆی ژێرخان‌و ژوورخانە))، کە ئەمە پڕ فیکرترین قسەی کوردییە، کە کرابێ.

بەڵام مەسعود، چڕترین قسە لەسەر کەسایەتی کوردی دەکا، کە داڕشتنێکی زمانی فیکریی تێدایە. دەڵێ: ((بێ لە گەمە کورد پتر ئاشنایە بە بەشداری کردن لە (ئیرادە) نەك خاوەنایەتی (ئیرادە) مەگەر لە حاڵی رووبەڕووبوون لەگەڵ کوردێکی وەك خۆی)).

8

بەهەرحاڵ، ئێمە گەر لە هزر پرسیار بکەین، دەبێ بگەڕێینەوە بۆ چاوگەکانی ئەو پرسیارانەی کە بوونایەتی کوردی لەسەری دەژی و ماڵەکەیەتی. ئەمەش مانای ئەوە نییە کە ئێمە مەبەستمان دانانی پێوانەیەك بێت بۆ قرساندنی نرخ و ئاستەکانی ئەم بوونایەتییە، بەڵکە ئەم گەڕانەوەیە بەرەو هزراندنمان ببەن. دواجار ئەم گەڕانەوەیە وامانلێدەکا بەرەو خاکە نەدۆزراوەکانو پرسیارە فەرامۆشکراوەکان و ئاسۆیە داپۆشراوەکانی "ئەمدیو"ی بیرکردنەوە گوتراوەکان سەفەر بکەین. ئەم کردەیە بوار بە زمانی کوردی، بوونی کوردی دەدا تاکو ئەم هێزە دەمبەستکراوەکەی پێشکەش بکات. ئەوە خودی زمانە ئەم کردەیە ئەمجام دەدا: بەبێ ئەم زمانە رەهەندەکانی ژیانی کورد تامی رۆحەکەی لە دەرەوەی کات و مێژوویەکی جیاواز و تایبەت بە خۆی دەمێنێتەوە. ئەوە زمانە کە ئاسۆیەکان بۆ کات و مێژووی کورد ئاوەڵا دەکاتەوە. خودی زمان کە بوونی ئێمە لە خاڵبەندی و هێڵی "لەمدیو" ئەم فەرامۆشکردنە پێشکەشدەکا. بۆیە زمان گەروو و دەنگی زایەڵەکانی کوردییە، کە لە ساتی ئەمڕۆی ژیانی ئێمەدا ئاپۆرە دەکا، تاکو بۆ سەفەری رێگایەکانی داهاتوو ئامادە بکات.

کەواتە لێرەدا دەبێ گومانی خۆمان بەوە رازی بکەین، کە گووتاری شیعری کوردی، ئاوێنەی ئەم هەبوونەی جەستەی کوردیە، کە لە ناخی زمانەکەیدا شەپۆلدەدا. جا گەر شیعری کوردی خەمگین، یان شادهێنەر بێ، سادە، یان ئاڵۆز بی، داهێزراو، یان چالاك بێت...تاد، دەبێ وەك مانایەك پەیوەندی بە ئاستەکانی خودی ئەم بوونایەتییەی کوردیەوە هەبێت، نەك خودی شیعری کوردی. بە واتایەکی تر، شیعری ئێمە دیوی ناوەکی، نەك دەرەکی ئەم ژیانە. بەبێ ئەم بوونەی کوردی، شیعری کوردی بوونی نییە، هەروەك بێ هزراندنی شیعر بوونی هزرمان نییە.

لێرەوە نابێ خەمخۆرانی زمانی کوردی فەرامۆش بکەین، کە بە دەقە شیعرییە بزواو زیندووەکانیان، کە زمانی ئەمەیان شکۆمەند راگرتووە. ئەم خەمخۆرانە: لە مەلای جەزیرییەوە تا بە خانیدا قووڵدەبیتەوە، لە بەردەشانیەوە تا لە مەحوی و نالی و حاجی قادرەوە چڕ دەبێتەوە.

شیعری کوردی لە ئاستە چۆنایەتیەکەیدا، کاکڵەکەیدا، نەك چەندایەتیەکەیدا، روخساری کوردیان بە پەسیارگەلێکی هزری ئاوەڵا رۆشنکردەوە. ئەو خەمخۆرانە لە بزوانو پریشکە شیعرییەکانیانەوە، تەنیا لە ئاستێکی هەستی دیار ناکرێن، بە واتای ئەم تێگەیشتنەی، کە گوایە شیعر کردەیەکی دوور لە هزرە، بەڵکو لە فۆرمێکی ناسکدا، هەڵگری هزراندنی زمانی کوردین.

جیاوازی پرسیاری کوردی، لە خودی شیعری ئێمەدا بەرجەستە دەبێتەوە. بە خوێندنەوەو پەیڤینی شیعری کورد، زمانەکەی میوانداریمان دەکات. بەمەش بوونی کوردی تام دەکەین. لێرەوە وشەکان لە جەستەی شیعریدا هەر وشە نین، بەڵکو تۆڕیکین لە شەبەنگی ناڵەو تریقانەوەو ویستەکانی ناخ و رۆحی کوردی. بە ئاپۆرە بوونی وشەکان لە جەستەی شیعردا هیز و ویستی رامانیك لە یادەوەری کوردیدا خۆی شکۆمەندانە رادەگەیەنێ.

بەجۆرە کردەی شیعر مەودایەك لەبەردەم مەرگدا هەڵدەچنی تاوەکو بوون لە بوونەکەیدا بەردەوام بێت.

لێرەوە بەبێ زمان بوونێك نییە، هەروەك بە بێ بوونێکیش زمانیك نییە.

ئەوە زمانە کە بوونی تۆ، بوونی نەتەوە، زاکیرەی ئێمە لە رابردووەوە بۆ ئێستا دەخوڵقێنێ.

ئێمە بە رێگەی وشەوە، قسەکردنی وشەوە بوونی خۆمان بەرجەستە دەکەینەوە. بەمەش بوونیکی "جیاواز" و مەرگـیکی "جیاوازر" رادەگـەیەنین. زمان جەوهەریکە دەگەڕێتەوە بۆ بوونێکی جیاواز، هەر خودی زمانیشە کە جیاوازی تۆ ناو ناوبێژ دەکا. بۆیە دەبێ لەو ماڵە شکۆمەندەی بوونماندا هەمیشە میوانی شیعر بین.

سەرچاوەکان:

لەبەر سەختی تاکنیکی نووسینی کۆمپیوتەر لە نیوان پرۆگرامە سویدیو کوردییەکە نەمتوانی ناوی کتیبەکان وەك پێویست روونبکەمەوە..

1- Platon*, Staten*, 1984, s. 409.

2- Nietzsche, *Så talade Zarathustra*, 1950, s. 132.

3- Martin Heidegger,*Varat och tiden*, Richard Matz 1981, Stockholm

4- Heidegger,*Höldrlin och diktandets väsen*, Hans Ruin, Kris nr 39-40,

5- Heidegger, *Brev om humanisem, Brinbau*m och Sven-Ollov Wallenstein, 1996, s. 25.

6- Heidegger, *The way to language*.

7-Redaktör Paul Lubecke, 1987, *Vår tids filosofi*, Stockholm, S.387-388.

8- Jacques Derrida, *Writting and difference*, 1978, s. 28

9- Derrida, *Of Grammatology*, 1987. s62-63-

10-Derrida, Den andres enspråkighet, översättning:Laes Fyhe

11-**مەسود محەمەدی *زانا لە گەشتێکی فەلسەفەو سیاسەتو زماندا*، دیالۆگی شوکور موستەفا.**

12-**شوکور موستەفا، *سەرچاوەکانی بیروباوەڕی کوردی*، بەشی هەشتەم، گۆڤاری رامان.**

13 - **هەردوو دیوانی مەحوی و نالی، ئامادەکردنو لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریم مودەرسو فاتیح عەبدولکەریم.**